

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.9.01

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.4.2>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Грабовська Оксана Олександрівна,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка



Глобальні перетворення, що відбуваються в Україні з кінця минулого століття, викликали потребу у вжитті відповідних заходів у сфері судострою та судочинства, в тому числі й цивільного. Перші кроки на шляху до новелізації цивільного процесуального законодавства України, приведення його у відповідність до основоположних актів у сфері захисту прав людини було зроблено у 1996 р. Зокрема, Законом України «Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України» від 02.02.1996 р. № 27/96 ЦПК України 1963 р. (далі – ЦПК України), чинний на той час цивільний процесуальний закон було доповнено низкою положень, які змінили загальну систему установок цивільного судочинства. Істотні зміни торкнулися, здебільшого, регламентації змагальності цивільного судочинства, надання відповідного становища суду в сфері цивільного процесуального доказування. Коригування ст. 15 ЦПК України 1963 р. та інших положень [1] стало поштовхом для широкої наукової дискусії, що логічно і обгрунтовано, адже від здебільше слідчого процесу ми перейшли у змагальний, принаймні, в законодавчій площині. Проте на фоні дискусії щодо доцільності та своєчасності змагальних нововведень було втрачено увагу до інших основоположних засад цивільного судочинства, вони не стояли «на порядку денному» тією мірою, на яку заслуговують. Серед них – диспозитивність цивільного судочинства.

Значний оберт розвитку цивільного процесуального законодавства, який позначився прийняттям нової редакції ЦПК України у 2004 р., а згодом й у 2017 р., також не став підставою для аналізу та системного обговорення специфіки регламентації принципу диспозитивності, диспозитивних прав. Між тим зміни відбулися, і вони суттєві не лише з точки зору закріплення відповідних категорій безпосередньо у цивільному процесуальному законі, а й сутнісних, таких, що впливають на змістовні складові диспозитивності, її розуміння та сприйняття. Тому видається обгрунтованою актуальність наукового аналізу регламентації принципу диспозитивності цивільним процесуальним законодавством, виявлення передумов змін, що відбулись, та прогнозування перспектив теоретичного і практичного характеру.

Ключові слова: цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принцип диспозитивності, диспозитивні права, принцип змагальності, змагальні права.

Grabovska Oksana. Transformation of the legislative regulation of the principle of dispositivity in civil proceeding

The global transformations that have been taking place in Ukraine since the end of the last century have caused the need to take appropriate measures in the field of the judicial system and proceeding, including the civil one. The first steps on the way to revising the civil procedural legislation of Ukraine and bringing it into line with the fundamental acts in the field of human rights protection were taken in 1996.

In particular, the Law of Ukraine "On Amendments and Additions to the Civil Procedural Code of Ukraine" dated 02.02.1996 No. 27/96 of the Civil Procedure Code of Ukraine of 1963 (hereinafter – the Civil Procedure Code of Ukraine) was supplemented by a number of provisions,

which changed the general system of civil justice institutions. Significant changes affected, for the most part, the regulation of adversarial civil proceedings, the provision of the appropriate position of the court in the field of civil procedural evidence. Adjustment of Art. 15 of the Civil Code of Ukraine of 1963 and other provisions [1] became the impetus for a broad scientific discussion, which is logical and justified, because we have moved from a mostly investigative process to a competitive one, at least in the legislative plane. However, at the background of the discussion about the expediency and timeliness of competitive innovations, attention was lost to other fundamental principles of civil justice, they were not "on the agenda" to the extent they deserve. Among them is the dispositive nature of civil proceedings.

The significant turn in the development of civil procedural legislation, which was marked by the adoption of a new edition of the Civil Procedure Code of Ukraine in 2004, and later in 2017, also did not become a basis for analysis and systematic discussion of the specifics of the regulation of the principle of dispositivity, dispositive rights. Meanwhile, changes have taken place, and they are significant not only from the point of view of enshrining the relevant categories directly in the civil procedural law, but also essential, such as affect the substantive components of dispositivity, its understanding and perception. Therefore, the relevance of the scientific analysis of the regulation of the principle of dispositivity by civil procedural legislation, the identification of the prerequisites for the changes that have taken place, and the forecasting of theoretical and practical prospects seems to be well-founded.

Key words: *civil proceedings, principles of civil proceedings, principle of dispositivity, dispositive rights, principle of adversarial rights, adversarial rights.*

Принципи будь-якої галузі права у своєму взаємопроникненні та взаємодії становлять загальну матрицю, середовище відповідного напрямку суспільних відносин. Тому проблематика, пов'язана із законодавчою регламентацією принципів, повагою до них, специфікою реалізації тощо, завжди була предметом наукової дискусії, в тому числі й цивільної процесуальної.

З масиву конституційних, організаційно-функціональних, функціональних тощо принципів законодавець у ч. 3 ст. 2 чинного ЦПК України, якою встановлено завдання та основні засади цивільного судочинства, виділив та закріпив такі: верховенства права, поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом, гласності і відкритості судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, змагальності сторін, диспозитивності, пропорційності, обов'язковості судового рішення, забезпечення права на апеляційний перегляд справи, касаційне оскарження судового рішення, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Немає сумнівів у тому, що у сфері цивільного судочинства кожен із зазначених принципів, незалежно від його більш декларативного чи прикладного характеру, відіграє свою специфічну роль, вод-

ночас цивільна процесуальна доктрина України в системі принципів окремо виділяла і виділяє принцип диспозитивності як фундаментальний з точки зору впливу його законодавчої регламентації на реалізацію у цивільному судочинстві прав та обов'язків юридично заінтересованих осіб, захист прав, свобод чи інтересів загалом [2, с. 26].

У масиві наукових праць наявні різні висновки про **час, коли почали виділяти диспозитивність як принцип**, оперувати категоріями «диспозитивність» чи «принцип диспозитивності» загалом.

Спеціалісти у сфері римського права, яке, як відомо, містило й процесуальні аспекти, акцентуючи увагу на періоді, коли відбувся його поділ на публічне та приватне, вказують на диспозитивний характер останнього, а також на те, що диспозитивний метод забезпечує і регулює захист відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій незалежності їх учасників [3, с. 11].

Про теоретичні передумови виділення диспозитивності зі складу принципу змагальності до середини XIX ст. у процесуальній літературі зазначає у своїй монографії Г. Тимченко. Висвітлюючи напрямки розуміння змісту диспозитивності в дореволюційний період, автор згадує Статут цивільного судочинства 1864 р. та його вплив на розвиток цивільної процесуальної науки, у тому числі й відносно принципів [4, с. 177–179]. Водночас у наукових

та навчальних джерелах, виданих після прийняття Статуту, вчені не поспішали оперувати поняттям «диспозитивність» та розкривати її зміст. Зокрема, **І.Є. Енгельман**, відома праця якого перевидавалась кілька разів, а одна із останніх датується **1912** р., не згадує категорій «диспозитивність» чи «принцип диспозитивності». Положення римського та загальнонімецького процесу, як то: немає позивача, немає й суду, суд не повинен виходити за межі вимог сторін тощо, він відносить до положень змагальності, поряд із рівністю сторін між собою, заборони суду збирати докази та брати до уваги факти, на які сторони не посилалися навіть у випадку, коли такі факти відомі з інших джерел тощо [5, с. 177–179].

У безцінному багажі пам'яток правничої думки в контексті міркувань про зміст принципів цивільного судочинства окремо хочеться виділити працю нашого земляка Е.В. Васьковського «Учебник гражданского процесса».

Е.В. Васьковський народився у 1866 р. в Одесі, а помер у Чехословаччині, куди переїхав після революції 1917 р. і читав лекції з цивільного права і цивільного судочинства на руському юридичному факультеті в Празі. У згаданій праці, яка вийшла друком у 2017 р. і була прийнята сучасниками «самим повним із існуючих підручників цивільного процесу», «зразковим підручником цивільного процесу...», автор окремо виділяє диспозитивність в системі принципів цивільного процесу (пар. 21) і широко висвітлює дане поняття [6, с. XI, IV. VI.].

Жовтнева революція 1917 р. з її більшовистськими установками змінила парадигму усього законодавства, у тому числі й цивільного процесуального. Вітчизняні вчені відмічають, що ЦПК УРСР 1924, у порівнянні із Статутом цивільного судочинства 1864 р., нівелював соціальну функцію правосуддя, диспозитивність цивільного судочинства і суттєво обмежив його змагальний характер...» [7, с. 77].

Аналіз **ЦПК Української РСР 1929 р.** (офіційний текст із змінами станом на 1 березня 1958 р.) свідчить, що навіть у середині минулого століття, після внесення чисельних змін, досить розвиненої на той час цивільної процесуальної науки,

яка розкривала категорію «диспозитивність» з очевидною ясністю, законодавець не закріплював в головному цивільному процесуальному акті категорію «диспозитивність». Водночас складові частини диспозитивності, з яких в той час вибудовували загальне уявлення про зміст принципу диспозитивності в цивільному судочинстві, в ЦПК УРСР 1929 р. були закріплені у **ч. 2 Розділу 1 «Засади»** з очевидною ясністю: Суд розпочинає розгляд справи **не інакше, як на заяву заінтересованої в тому сторони**. Позивач має право протягом усього часу розгляду справи по суті змінити підставу і об'єкт позову, збільшити або зменшити свої позовні вимоги. Відмовитися від позову або вчинити мирову з відповідачем позивач може в усякому стані справи.

Як бачимо, головний акцент законодавцем було розставлено навколо розпорядження позовом чи реакцією на позовні вимоги. Положення, які б встановлювали право суду втручатися у такого роду права сторін, третіх осіб, ЦПК УРСР 1929 р. в редакції 1958 р. не містить. Проте ст. 3 надавала специфічні диспозитивні права прокурору: «Прокурор мав право і почату справу, і вступити у справу в усякій стадії процесу, якщо, на його думку, цього потребує охорона інтересів держави або трудящих. В кожній справі суд має право визнати бажаною участь у справі прокурора, повідомляючи про це прокурора...» [8].

ЦПК Української РСР 1963 р. у першій редакції, так само як і попередній ЦПК УРСР 1929 р., не оперував поняттям «диспозитивність», хоча основні диспозитивні засади були закріплені, зокрема, у статтях 4 та 5, які проголошували право на звернення до суду за судовим захистом, у ст. 103, яка регламентувала право позивача на розпорядження позовом і право відповідача відреагувати на позов шляхом права визнати позов повністю або частково, право сторін укласти мирову увагу тощо.

Так само як і ЦПК Української РСР 1929 р., ЦПК Української РСР 1963 р. ініціативою на порушення цивільної справи в суді наділяло не лише осіб, які потребували судового захисту, а й прокурора. Причому прокурор здійснював нагляд за точним виконанням законів Союзу РСР і Української РСР, наділявся правом перевіряти будь-яку цивільну справу, давати

висновки по справі, опротестовувати рішення, вимагати їх виконання тощо (частини 2, 3 ст. 5, ст. 13, ст. 118, ст. 120).

Окрім такої надмірної з точки зору характеру цивільних процесуальних правовідносин можливості втручання прокуратури в цивільне судочинство, санкціоноване державою, ЦПК Української РСР 1963 р. **у ст. 15 закріпив й обов'язок суду, не обмежуючись поданими матеріалами та поясненнями, вживати всіх передбачених законом заходів до всебічного, повного і об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін**, а ст. 203 – **право суду при ухваленні рішення вийти за межі заявлених позивачем вимог, коли це необхідно для захисту прав і охоронюваних законом інтересів державних установ, підприємств, колгоспів та інших кооперативних і громадських організацій або громадян [9]. Таким чином, у зазначений спосіб** розробники ЦПК Української РСР 1963 р. значно поглибили слідчі аспекти цивільного судочинства, які проявилися, в тому числі, й у регламентації диспозитивних засад.

ЦПК 2004 р.

Після набуття Україною у 1991 р. незалежності до ЦПК Української РСР, а згодом до ЦПК України 1963 р., було внесено чисельні зміни в рамках судової реформи. Проте внесення радикальних новацій, поправок, доповнень тощо, не задовольняло потреби українського суспільства. Євроінтеграція України, ратифікація міжнародних актів у сфері захисту прав людини, зокрема у 1997 р. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1980 р., судова практика викликали потребу у розробці концептуально нової редакції ЦПК України, яка й була прийнята у 2004 році.

Розробники ЦПК України 2004 р. вперше закріпили статтю 11 із назвою «Диспозитивність цивільного судочинства», в якій розкрили його основні критерії. До них законодавець відніс усталені в процесуальній науці складові диспозитивності, зокрема, імперативну норму про те, що суд розглядає справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб..., що особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета

спору на власний розсуд. Таким правом наділялися також особи (за винятком тих осіб, які не мають цивільної процесуальної дієздатності), в інтересах яких завлено вимоги тощо [10]. Отже, основні акценти диспозитивних засад цивільного судочинства, в основному, були розставлені навколо інституту позову, що, у цілому, відповідає науковим поглядам чи висновкам про зміст принципу диспозитивності в цивільному процесі, які панували десятиліттями. **Водночас не може не привернути увагу** припис до вищезазначеної статті щодо розгляду цивільних справ **на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі**, оскільки все, що пов'язано із доказами, доказуванням та доведенням, становищем суду у сфері цивільного процесуального доказування, в процесуальній доктрині відносили і відносять до царини змісту принципу змагальності, змагального (незмагального) цивільного судочинства. Та й самі розробники ЦПК України 2004 р. окремо закріпили ст. 10 «Змагальність сторін», в якій йшлося виключно про докази, обов'язок доказування та доведення, рівність в процесі доказування, сприяння суду у доказуванні. Таким чином, простежується певний дисонанс статей 10 та 11 ЦПК України 2004 р. та відхід від доктринальних установок.

Остання реформа процесуального законодавства України, в рамках якої у 2017 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», істотно змінила парадигму процесуального законодавства України, в тому числі й цивільного процесуального [11]. Зокрема, зазнала коригування змістовна складова частина регламентації принципу диспозитивності, хоча законодавець й залишив назву «Диспозитивність цивільного судочинства» у ст. 13.

Так, поряд із положеннями, якими урегульовано передумови відкриття провадження у цивільній справі, межі розгляду справи судом, право на розпорядження предметом позову на власний розсуд тощо, що змістовно співпадає із ст. 11 ЦПК України в редакції **2004 р.**, закріплено нове положення, згідно із яким

збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 13 чинного ЦПК України). Таким чином, у зазначений спосіб розпочалася іще більш істотна конвергенція положень, які в цивільній процесуальній доктрині традиційно сприймаються як такі, що визначають специфіку становища суду в процесі доказування, а отже, мають змагальний підтекст. Більше того, у п. 2 ч. 5 ст. 12 ЦПК України, яка має назву «Змагальність сторін», законодавцем закріплено положення, відповідно до якого **суд сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами**. Таким чином, йдеться про право – обов'язок суду спрямовувати свої зусилля, застосовуючи передбачені законом методи, на самостійне врегулювання сторонами спору, зокрема, шляхом укладення мирової угоди. Інститут же мирової угоди традиційно в цивільній процесуальній доктрині відносять до змісту принципу диспозитивності, диспозитивних прав [12, с. 92, 181]. Таким чином, і цей фактор підтверджує факт проникнення змагальних складових частин до диспозитивних і навпаки.

Такий підхід до правового регулювання принципу диспозитивності хоча і є дещо незвичним з огляду на усталені наукові висновки, проте не є несподіваним. Знову ж таки, звертаючись до праці Васьковського Е.В. 1917 р., ми бачимо, що посилаючись на відповідні положення Статуту цивільного судочинства 1864 р., він розкривав зміст принципу диспозитивності в двох вимірах: як **право сторін розпоряджатися, по-перше, об'єктом процесу, тобто вимогами, що заявлені відносно даного права, а, по-друге, процесуальними засобами захисту чи нападу**. Підсумовуючи роздуми про двоаспектність змісту принципу диспозитивності у цивільному судочинстві, він зазначає, що «відповідно тому, чи роз-

глядається він (принцип диспозитивності – *авт.*) стосовно до об'єкту процесу або до засобів процесуальної боротьби, розрізняють **принцип матеріальної диспозитивності і принцип формальної диспозитивності**, які є двома розгалуженнями одного й того ж принципу». Водночас далі, у цій же праці, розмірковуючи про доцільність об'єднання принципів диспозитивності, змагальності та почину сторін під загальну матрицю змагальності, що простежувалося у Статуті і, вірогідно, у наукових поглядах того часу, він зазначав, що «дійсно, у них є загальна риса: усі вони являють собою прояв самодіяльності сторін в процесі. Тим не менш такого об'єднання їх не можна схвалити. Як показало дослідження кожного з них окремо, самодіяльність сторін проявляється в них неоднаково: **кожен з них має самостійне значення і може існувати без інших**» [13, с. 95–97; 108].

Від таких міркувань та висновків нас віддаляє століття. І в цьому сенсі видається можливим сприймати їх як застарілі та такі, що втратили своє прикладне значення. Водночас звертає на себе увагу та обставина, що наведені погляди про зміст та взаємозв'язки принципів змагальності та диспозитивності були підготовлені вченими, які сприйняли європейські стандарти судочинства, які визнаються й сьогодні. Зокрема, й сам Е.В. Васьковський у 1894–1895 роках слухав лекції з філософії та юриспруденції провідних європейських правознавців в університетах Німеччини та Франції, працював в бібліотеках, займався перекладом іноземних творів на російську мову [18, с. XII]. Видається, що саме ця обставина зумовила «проєвропейськість» мислення вченого.

Міркування про доцільність чи недоцільність змішування диспозитивних та змагальних складових частин у статтях 12 та 13 Цивільного процесуального закону, які мають відповідні конкретні назви, не можуть не сприяти виникненню думки про те, чи не призведе така законодавча новелізація регламентації змісту принципів диспозитивності та змагальності до неможливості чіткого уявлення про зміст кожного з них, самостійного їх місця та значення в системі принципів цивільного процесуального права?

Немає сумніву у тому, що принципи диспозитивності та змагальності тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені. Зокрема, в усі періоди розвитку цивільної процесуальної науки цивільні процесуальні закони й чинний ЦПК України вимагали і вимагають зазначати у первісному позові, позові третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, відзиві на позов, запереченні відповідача тощо, **юридичні факти та докази, які їх підтверджують**, додавати докази до позовної заяви тощо (п.п. 5, 7, 8 ч. 3 ст. 175, ч. 5 ст. 177, п. 1 ч. 5 ст. 178, ч. 1, 3 ст. 180 чинного ЦПК України). Водночас і національна процесуальна доктрина, і зарубіжна, виокремлюють диспозитивні і змагальні засади цивільного судочинства, статті 12 та 13 чинного ЦПК України відповідно, окремо регламентують змагальність і диспозитивність. Таким чином, доцільність закріплення змагальних складових у ст. 13, а диспозитивних – у ст. 12 видається сумнівною.

У зв'язку із цим доречним видається висновок вітчизняного вченого **Г.П. Тимченка, праця якого дає відповідь** на питання про причини такого змішування. Засновуючи свою думку на великому масиві історичних джерел, він зробив обґрунтований висновок про виділення в середині XIX ст. диспозитивності зі складу принципу змагальності [15, с. 177]. Отже, змагальність, як одна з основних базових категорій цивільного процесу передувала диспозитивності, поняттям «диспозитивність», «принцип диспозитивності», очевидно, почали оперувати пізніше. Отже, наявні історичні передумови для перетворень, що відбулись в сучасному цивільному процесуальному законодавстві України в частині регламентації принципів диспозитивності та змагальності.

Втім, не лише з цією обставиною пов'язані зазначені метаморфози. Видається, що головною причиною змішування диспозитивних та змагальних засад в єдину сферу є та обставина, що в основі реалізації диспозитивних та змагальних прав – **воля юридично заінтересованої особи**.

Ще до Жовтневої революції в цивілістиці панував висновок про те, що цивільні права надані у повне розпорядження своїх володарів, громадяни користуються

в області своїх приватних відносин **автономією**, що обмежується законом лише у вигляді винятків, у небагатьох випадках. Кожен вправі здійснювати своє приватне право або не здійснювати, зберігати його за собою або відрікатися від нього [16, с. 96]. **У такий спосіб** автономія індивіда виділялася як основа диспозитивності, поштовх до реалізації диспозитивних прав.

Після Жовтневої революції було відкинуто європейські правничі надбання, закріплені в Статуті цивільного судочинства 1864 р., змагальність та диспозитивність цивільного судочинства набули інших рис, водночас, навіть за радянських часів волю, волевиявлення у реалізації справ виділяли як основоположний критерій диспозитивності. Зокрема, зважаючи на доктринальні висновки про зміст диспозитивності у цивільному судочинстві, положення ст. 5, 103 та інші ЦПК України 1963 р., у **1994 р.** представники київської школи процесуального права М.Й. Штефан та О.Г. Дріжчана принцип диспозитивності також пов'язували, насамперед, із «можливістю **довільно** здійснювати свої права і виконувати процесуальні дії щодо порушення, розвитку і припинення справи в суді» [17, с. 26]. Незважаючи на глибоке проникнення радянської ідеології в право, зі свободи (волі) у розпорядженні матеріальними та процесуальними правами починали розкривати зміст диспозитивності й інші вітчизняні вчені наприкінці минулого століття [18, с. 31].

Воля як основа диспозитивності знайшла свій прояв у першому ж положенні, закріпленому в ч. 1 ст. 11 ЦПК України 2004 р. та у ч. 1 ст. 13 ЦПК України в редакції 2017 р. Законодавча теза про те, що «суд розглядає справи **не інакше** як за зверненням фізичних чи юридичних осіб (особи)...» – ніщо інше, як акцентування уваги на тому, що лише **воля суб'єкта звернення** до суду за судовим захистом може передувати відкриттю провадження у справі.

Зважаючи на ту обставину, що цивільний процесуальний закон України, та й інших країн, правом подавати позов наділяють не лише осіб, безпосередньо заінтересованих у захисті судом прав, а й органи державної влади, органи міс-

цевого самоврядування, прокурора тощо (ст. 56 ЦПК України), воля, волевиявлення не завжди викликана власними міркуваннями суб'єкта звернення до суду. Зазначені органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, подають позови на захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, суспільних інтересів тощо в силу необхідності реалізації повноважень, закріплених законом. Таким чином **характер волі, порядок її прояву залежить від характеру заінтересованості в судовому процесі.**

До того ж воля, свобода волевиявлення у цивільному судочинстві – фактор, який пов'язаний з усім спектром процесуальних прав, передбачених цивільним процесуальним законодавством – й диспозитивного, й змагального характеру, й загального процесуального. При цьому волю видається обгрунтованим ставити на належне головне місце, адже усе інше – похідне, передує усьому волевиявленню, і неважливо, який характер воно має – приватний чи публічний, адже, приміром, орган опіки та піклування, подаючи позов про позбавлення відповідних осіб батьківських прав, діють в інтересах дитини. Таким чином, з огляду на усталені теоретичні погляди та висновки про зміст принципу диспозитивності у цивільному судочинстві, специфіку регламентації принципу диспозитивності, диспозитивних прав чинним ЦПК України, а також виявлені причини цієї специфіки, видається обгрунтованим сьогодні розглядати диспозитивність **в широкому та вузькому сенсах.** Широкий – це вільне розпорядження учасниками справи усім спектром прав, передбачених цивільним процесуальним законом; вузький – вільне розпорядження правами, пов'язаними з позовом або реакцією на позовні вимоги.

Послідовність розміщення в ЦПК

Дослідження новацій у сфері законодавчої регламентації принципу диспозитивності зумовило потребу звернути увагу на місце основної статті – декларації про диспозитивність цивільного судочинства в структурі інших положень загальної частини ЦПК України.

У ЦПК України 1963 р. диспозитивність була закріплена у ст. 5 Основних положень, а змагальності – у ст. 15.

Такий спосіб розташування, вірогідно, був зумовлений тією обставиною, що засобом звернення до суду, виникнення цивільного судочинства, цивільних процесуальних правовідносин є позов (заява), а змагальні права хоча й починають реалізовуватися спільно із поданням позову (заяви), разом із тим є похідними, процесу передує потреба судового захисту прав, свобод чи інтересів.

Розробники **ЦПК України 2004 р.** в переліку положень Глави 1 «Основні положення» Розділу I «Загальні положення» у ст. 10 закріпили «Змагальність сторін», а у ст. 11 – «Диспозитивність цивільного судочинства».

Така зміна архітектури закріплення основоположних функціональних принципів цивільного процесуального законодавства, вочевидь, була зумовлена неоднозначним розумінням змісту принципів диспозитивності та змагальності, про яку ідеться вище. Відсутність суворого розмежування, предметної конкретики, відбилося й у ЦПК України в редакції Закону 2017 р.: ст. 12 – «Змагальність сторін», ст. 13 – «Диспозитивність цивільного судочинства».

У контексті європеїзації українського права, яка спостерігається у зв'язку із євроінтеграцією України, закономірним видається інтерес до досвіду європейських держав. Так, наприклад, в Цивільному процесуальному кодексі Франції положення, яке виражає основний зміст принципу диспозитивності, не лише передує регламентації змагальності, а, власне, «розпочинає» цивільний процесуальний закон. Відповідно до ст. 1 ЦПК Франції виключно сторони мають право порушити у суді справу, за виключенням випадків, коли закон передбачає зворотнє. Сторони вправі припинити справу до того, як вона буде зупинена внаслідок рішення суду чи в силу закону [19, с. 48].

Можливо, потенціал користі від перебудови розміщення положень про диспозитивність положенням про змагальність й невисокий з точки зору впливу на їх реалізацію, захист прав свобод чи інтересів в порядку цивільного судочинства, проте видається, що «логіка речей» повинна впливати на конструкцію законодавчого акту, алгоритм викладення положень.

Досліджувана проблематика не може не привертати увагу до редакції назви ст. 13 «Диспозитивність цивільного судочинства». Як вже йшлося вище, такою самою була й назва ст. 11 ЦПК України 2004 р. У зв'язку із цим видається логічним згадати етимологію категорії «диспозитивність»: Диспозитивність – (від лат. *dispositus*) – можливість суб'єктів самостійно упорядковувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати у правовідносини чи ні, визнавати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього, з кількох запропонованих законом або ж договором варіантів поведінки вибирати оптимальний з погляду власних інтересів. У приватних відносинах диспозитивність визначається принципом «Дозволено все, що не заборонено законом», у публічних відносинах можливість вибору варіанта поведінки чітко окреслена і визначена принципом «Дозволено лише те, що передбачено законом» [20, с. 197]. Враховуючи змістовну складову частину положень ст. 13 чинного ЦПК України, видається обґрунтованим стверджувати, що назва ст. 13 ЦПК України «Диспозитивність цивільного судочинства» є оптимальною.

Висновки

1. Парадигма регламентації принципу диспозитивності національним цивільним процесуальним законодавством і конструктивно, і змістовно зазнала змін. Ці зміни зумовлені розвитком українського суспільства у бік європеїзації, надання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., рішенням Європейського суду з прав людини належного місця в системі джерел цивільного процесуального права, соціалізацією цивільного судочинства тощо.

Суспільні перетворення, які вплинули й на розвиток процесуального законо-

давства, зумовили необхідність внести ясність: у суспільстві, де принцип верховенства права, інші принципи демократичної держави – ідеологічна основа, лише воля заінтересованої у захисті права особи може бути поштовхом для виникнення судочинства, і лише у випадках, визначених законом, таким правом можуть наділятися відповідні органи чи установи у зв'язку із покладеними законом функціями. До того ж суд не повинен виходити за межі заявлених сторонами вимог.

2. Правова категорія «диспозитивність» вперше знайшла своє законодавче закріплення в ЦПК України 2004 р.

3. У чинному ЦПК України законодавець фактично розділяє принципи змагальності та диспозитивності, відповідно у ч. 3 ст. 2, ст. 12 та 13, а отже, й надає самостійного значення кожному. Водночас розробники останньої редакції цивільного процесуального закону до ст. 12 «Змагальність сторін» додали складові частини, які традиційно відносять до диспозитивних, і, відповідно, до ст. 13 «Диспозитивність цивільного судочинства» – змагальні. Причина такого міксування – вольовий фактор як основа реалізації усіх прав, передбачених цивільним процесуальним законом.

4. Зважаючи на регламентацію принципів диспозитивності та змагальності статтями 12 та 13 чинного ЦПК України, на наявні теоретичні погляди та висновки про зміст диспозитивності і змагальності в цивільних процесуальних правовідносинах, видається обґрунтованим сьогодні розглядати диспозитивність двовекторно: в широкому сенсі як вільне розпорядження комплексом прав, які передбачені законом (і диспозитивними і змагальними одночасно), і у вузькому – як права, пов'язані з позовом та реакцією на позов.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України» від 02.02.1996 р. № 27/96-ВР. URL: search.ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link1/z960027.html.
2. Зокрема, див. Штефан М.Й., Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ : Либідь, 1994. С. 25–26.
3. Мирза С.С. Основи римського права. Одеса : ОДУВС, 2014. С. 11.
4. Тимченко Г.П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку. Київ : Юридична думка. С. 177–179.
5. Енгельман И.Е. Учебник русского гражданского судопроизводства. Издание третье. Юрьевъ, 1912. С. 194–197.

6. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Зерцало, 2003. С. XI, IV, VI.
7. Комаров В.В. Гражданское процессуальное законодательство Украины и новелизация гражданского судопроизводства. *Проблемы науки гражданского процессуального права*. Харьков : Право, 2002. С. 77.
8. ЦПК Української РСР 1929 р. (офіційний текст із змінами на 1.03.1958 р.). Державне вид-во Політичної літ-ри УРСР. Київ, 1958.
9. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1963 р. Державне вид-во політичної літ. УРСР. Київ, 1963.
10. Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. Київ : Істина, 2004.
11. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 48. Ст. 436.
12. Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С.Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С.Я. КНТ. 2009. С. 92.
13. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Зерцало. 2003. С. 95–97.
14. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Зерцало, 2003. С. XII.
15. Тимченко Г.П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку. Київ : Юридична думка. С. 177.
16. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Зерцало, 2003. С. 9 –96.
17. Штефан М.Й., Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ : Либідь, 1994. С. 25–26.
18. Севетский гражданский процесс. Кац С.Ю., Носко Л.Я. и др. Київ, 1982. С. 31.
19. Гражданский процессуальный кодекс Франции / Пер. с фран. В.Н. Захватаев. Київ : Алерта, 2018. С. 48.
20. Ромовська З.В. Юридична енциклопедія. Том 2. К. «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1999. С. 197.